

A GRAMMATIKAI SZEMLELET KEZDETEI A MAGYAR VERSELMÉLETBEN*

(Földitől Aranyig)

1. *Parallelismus membrorum*

A próza szó etimológiája: oratio prosa — prorsa — proversa: „egyenesre fordított beszéd”, a vers szóé: versus: „visszatérés”. Amikor Jakobson ezt az etimológiát „sokatmondónak”¹ nevezi, ezzel azt a tételt akarja szuggerálni, hogy a párhuzamosság, az ismétlődés a költői nyelv egyik alapja. A jakobsoni verselmélet ennek megfelelően a költeményt (elsősorban grammatikai) megfelelések és meg nem felelések hálózatával írja le, s a párhuzamosságot alapvető fogalmának tekinti. Ez a verselmélet részben a modern uráli nyelvészetben folyó versmondattani kutatások (Steinitz, Austerlitz, Lotz)² eredményeire támaszkodik.

Bár a párhuzamosságot már az ókori irodalomelmélet a költői nyelv műfogásai közt tartotta számon, s a retorikák „autres que les tropes”³ alakzataik között mindmáig tárgyalják, voltaképpen csak a XVIII. században indult meg módszeres vizsgálata.

Szórványos előzmények (Pajon, Cajanus, Juslenius, Porthan, Condillac stb.)⁴ után egy angol püspök, Robert Lowth foglalta először a parallelismus membrorum tudományos rendszerébe az óhéber költészet párhuzamosságait *De sacra poesi Hebraeorum* c., 1753-ban megjelent művében.⁵ Ésaías-fordításához⁶ írott előszavában tételeit később továbbfejlesztette. Lowth jókora két kötetében csak a XIX. előadás (Poesin propheticam esse sententiosam) szólt a párhuzamosságról, a mű fő törekvése az óhéber költészet átfogó elemzése volt. Angliában Gibbon, Hugh Blair, William Jones (Poeseos Asiaticae commentariorum libri sex), Franciaországban La Harpe (Pseautier Français) üdvözölte Lowth művét. Valószínűnek látszik, hogy l'abbé du Contant de la Mollette műve, a *Traité sur la poésie et la musique des Hébreux* is Lowth nyomdokain haladt. Németországban Michaelis bő jegyzetekkel kísérte kiadásában a *De sacra poesi*-t, a parallelizmusról szóló fejezethez is fűzött egy „Epimetron editoris”-t: De usu huius parallelismi hermeneutico. A legnagyobb Lowth inspirálta gondolkodó kétségkívül J. G. Herder volt, akinek *Vom Geist der Ebräischen Poesie*-ja 1782–1783-ban jelent meg Dessauban. Ez a munka sem volt parallelizmus-középpontú, de a mű első kötetében Herder mégis bőven foglalkozott a jelenséggel. Miután megvédte a párhuzamosságot néhány lehetséges ellenvetéssel szemben, a párhuzamosságban valaminő általános emberi kifejeződését vélte megtalálni. A tánchoz

* „Generatív verstani kérdések I.” A II. közlemény: ItK 1973.

¹ Roman JAKOBSON: Grammatical Parallelism and Its Russian Facet. Language 1966. 399–429. [Magyarul rövidítve:] Grammatikai párhuzamosság a népköltészetben. — R. J.: Hang — Jel — Vers. Bp. 1969. 347.

² W. STEINITZ: Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung. Helsinki 1934., R. AUSTERLITZ: Ob-Ugric Metrics. Helsinki 1958., J. LOTZ: Kamassian Verse. Journal of American Folklore 1960. 339. skk., JAKOBSON: i. m. 354. skk.

³ Pierre FONTANIER: Les Figures du Discours (1821–1830). Paris é. n. [1968.] 269.

⁴ PAJON vitatételeiről I. O. DOUEN: Clément Marot et le Psautier Huguenot. Paris 1878–1879. [Fotomech. utánnny:] Nieuwkoop 1967. I. köt. 481. CAJANUS-, JUSLENIUS- és PORTHAN-ról I. JAKOBSON: i. m. 354., 435. CONDILLAC-ról I. DOUEN: i. h.

⁵ R. LOWTH: De sacra poesi Hebraeorum. Oxford 1753.

⁶ R. LOWTH: Isaiah. London 1779.²

hasonlította, a parancskiadás- és -teljesítéshez, a görög tragédia kórusához, az érzékszerveket mindenben gyönyörködtető szimmetriához, az apa-anya, a férfiú-asszony kettősséghez, mindenféle természeti ritmushoz stb. Herdernek e nagyon szuggesztív gondolatainál verstani szempontból jobban értékelhető az a megjegyzése, hogy a *disctichon* is párhuzamosság, s a rím és asszonánc is a párhuzamosságból eredeztethető.

2. Magyar lowthiánusok

(2.1 Földi) Lowth hatása eleinte csak a héber költészet kutatásában érvényesült. Jakobson *bibliographie raisonnée*-t is nyújtó nagy párhuzamosság-tanulmánya szerint csak 1829-ben kezdődött meg Lowth eredményeinek más költészetek tanulmányozásában való felhasználása. „Lowth munkája szolgált mintául az első nyugati kísérlethez — írja Jakobson —, amelynek célja egy másik ősi irodalmi hagyomány vizsgálata volt, mely állandóan alkalmazta a párhuzamosságot alapvető költészeti műfogásként. A Royal Asiatic Society egyik 1829-ben tartott ülésén J. F. Davis *On the Poetry of the Chinese* c. dolgozatában kifejtette, hogy a kínai vers szerkezetének legérdekesebb vonása a párhuzamosság, s az meglepően hasonlít a héber költészetben felismert párhuzamossághoz. Davis igen sokat idézi Lowth értekezését . . .”

Jakobson tehát Davis 1829-es felolvasásával nyitná meg a Lowth-t követő verstanítás korát, mely ma is tart. Holott nekünk, magyaroknak, már 1792-ből van jelöltünk (Földi János), s később is valóságos lowthiánus iskolát tudunk felvonultatni. Igaz ugyan, hogy Földi cikkének jó része ismertetés, s csak a végén kezd pedzegetni új gondolatokat — mégsem csekély a jelentősége. Igen korai (ha nem épp a legkorábbi) mű ez, amelyben *kizárólag* a párhuzamosság költői lehetőségeiről van szó, Davis felolvasását pedig mindenesetre 37 évvel előzi meg. A magyar verstörténet szempontjából is fontos dokumentum: a szabadvers eszméjét veti fel nálunk először, s mindjárt (sikeres) kísérletet is tesz a megvalósításra.

Lowth egyébként Magyarországon sem volt teljesen ismeretlen: mint Szauder József rámutat, Szerdahely 1782-ben kibocsátott *Ars poetica generalis*-a már említette nevét.⁸ Kis János (aki egyébként a reformkorban lefordítja majd Hugh Blair *Rhetorikai és Aestheticai Leczkéit*, amelyek bőven és lelkesen dicsérik Lowth érdemeit) még a XVIII. században fordította le Lowth *Herkulesét*⁹ — így tehát a Földi-cikktől függetlenül is érvényesült Lowth hatása Magyarországon. Viszont talán nem volt (teljesen) független Földitől az a Lowth-hatás, amelyet Csokonai, Batsányi, Erdélyi és Arany tevékenységében tudunk kimutatni.

Általános irodalomelméleti jelentőségén kívül, amelyet mint Lowth eszméinek korai visszhangja és mint korai szabadvers-elmélet képvisel, Földi cikke a szorosabban vett magyar verstanítás történetében is különleges helyet foglal el. Tudvalevő, hogy a magyar verstan a XVIII. századi prozódiai vitának, mértékes vers — rimes vers harcának melléktermékeként született meg, azzal a Földi, majd Verseghy által javasolt kompromisszummal, hogy „írjunk rimes verseket, hanem — mértékkel”.¹⁰ Földi az 1787-i Magyar Műzsában névtelenül közzétett tanulmányát 1790-ben rendszeres verstanárá¹¹ fejlesztette, s ezzel — bár e kibővített változat a legutóbbi időig kéziratban maradt — megvetette a magyar verstan alapjait. A magyar verstanítás történetével foglalkozó áttekintéseknek fel kellett volna figyelniük arra, hogy az első rendszeres magyar verstan megalkotója utolsó verstani írásában, az 1792-es Lowth-recenzióban gyökeresen megváltoztatta korábbi álláspontját, az „antik” és a „magyaros” helyett

⁷ JAKOBSON: i. m. 350.

⁸ SZAUDER József szóbeli közlése.

⁹ Kis János: Hercules választása. Anglusból ford. Lowth szerint. Bécs 1791.

¹⁰ FÖLDI János: A magyar versekről. Magyar Musa 1787. 225–247. A megfogalmazás: NÉGYESY László: A magyar verselmélet kritikai története. A Kisfaludy Társ. Évlapjai XXI. 1887. 297.

¹¹ FÖLDI: A Versírásról. Bp. 1962.

a „hébert” ajánlva. S ami aktualitását illeti: Földinek az a Lowth hatására kialakult törekvése, hogy a verselés szintaktikai alapjait kell vizsgálni, egybevág egyes magyar verstanirók (Szabédi,¹² Gáldi¹³) ill. a magyar verssel is foglalkozó külföldi nyelvészek (Austerlitz, Lotz, Jakobson)¹⁴ részéről újabban elhangzott ilyen irányú javaslatokkal és sürgetésekkel.

Földi cikkét Mixich Lajos ismertetése¹⁵ óta csaknem teljesen elfelejtették. Horváth János Csokonairól, Földiről és Fazekasról szóló füzetében¹⁶ s *A magyar vers* című művében¹⁷ nem lát-szik ismerni a cikket. Beke Albert *Földi és Csokonai verselmélete* c. tanulmánya¹⁸ nem említi. Kátay Aladár, a Földi-féle nagy verstan kiadó-kollektívájának tagja, kiadásukban¹⁹ említi ugyan, de szó szerint másolja Mixich Lajos hivatkozását. Jegyzetben említi a cikket Solymossy Sándor gondolatritmus-tanulmánya, de tévesen kivonatnak nevezi, s jelentőségét nem ismeri fel.²⁰ A gyakorlatilag tehát teljesen feledésbe merült cikk a Magyar Hírmondó 1792. évf. II. köt. 905–914. lapjain található, az 1792. dec. 21-én kibocsátott „árkushoz” való „tóldalék”. Címe: „*Elmélkedés a' 'Sidó Vers-írásról'*”.

A cikk részint kivonat, részint önálló fejtegetés. Azonban a kivonatos rész is tendenciózus: „Miben álljon ez a 'Sidó Poésis, és nevezetesen mi légyen a' 'Sidó verseknek ezen külső alkotásoknak, és készítéseknél is módjok (mert én most csak erről akarok szólni) bőven előadja Robert Lowth . . .”²¹ Földi tehát kiemelte Lowth 19. fejezetét, s — egyoldalúan — csak ezt recenzeálta. Mindössze egyetlenegy mondattal jelezte, hogy „ugyan azon Lowth”²² az óhéber költészetet más szempontokból is vizsgálta. A szerző először is összefoglalta a parallelismus membrorum jelenségének Lowth-i leírását — s eközben megpróbált az új eszméknek megfelelő magyar verstani terminológiát teremteni: „A' 'Sidó Poésis fontos mondásokkal tellyes szóllásnak formája, mellynek módja az, hogy egy tellyes Foglalat, tsaknem egyenlő részekre oszoljon, és annak minden részei, egy-egy versetskét tegyenek, az illy tellyes Foglalatok leggyakrabban két két versetskére oszolnak, néha pedig többekre. Minden Versetskék egész értelmet foglalnak magokban, és darab mondáson, mellynek értelme más versebe által menne, soha egy sem végződik”.²³ „Az illy fontos mondásoknak Poétai összeverakások áll tehát nagyobb részént, a' mellesleges kerekmondásokban (in Parallelismo membrorum cuiuscunque Periodi) úgy hogy annak két részeiben többnyire a' dolgok a' dolgoknak, a' szók a' szóknak, mintegy hozzájokszabva meg feleljenek. Melly dolgoknak ugyan sok gráditσαι, sok különbségei, és változtatásai vagynak, úgy hogy e' párosság néha szorosabb, és nyilvánvalóbb, néha szabadabb, és homályosabb; mind öszve mindazonáltal im ez három nemei láttatnak lenni: Első nemét teszik az *Ugyanazt jelentő mellesleges mondások*, (Parallela synonyma) midőn fel tévén egy értelmes mondást, az ismét más ugyanazt jelentő szókkal kitétetik. Ez az ékesítés leggyakrabban talám mindeniknél, és igen gyakran nagy szorossága, és illendősége vagon. [. . .] Második nemét teszik az *Ellenkező mellesleges mondások* (Parallela antitheta) midőn a' dolog ellenkezővel világosítatik. [. . .] Harmadik nemek az, midőn a' tellyes mondások nem azon dolog-

¹² SZABÉDI László: A versmondattan módszertanához. — Sz. L.: Nyelv és irodalom. Bukarest é. n. [1956.] 148–155.

¹³ GÁLDI László: A finnugor népi verselés tipológiai áttekintése I–II. It 1960. 149–175., 302–323. Különösen: 160. skk.

¹⁴ AUSTERLITZ: i. m. 125. LOTZ javaslatára hivatkozik JAKOBSON: i. m. 355.

¹⁵ MIXICH Lajos: [Bevezetés] — Földi János költeményei Bp. 1911. 52. skk.

¹⁶ HORVÁTH János: Csokonai és költőbarátai. Földi, Fazekas. Bp. 1936.

¹⁷ HORVÁTH János: A magyar vers. Bp. 1948.

¹⁸ BEKE Albert: Földi és Csokonai verselmélete. ItK 1955. 62–75.

¹⁹ KÁTAY Aladár: Utószó. — Földi J.: A' Versírásról. Bp. 1962.

²⁰ SOLYMOSSY Sándor: A gondolatritmus eredete. Ethnographia 1927. 3.

²¹ FÖLDI János: Elmélkedés a' 'Sidó Vers-írásról. Magyar Hírmondó 1792. II. köt. 906.

²² FÖLDI: i. m. 909.

²³ FÖLDI: i. m. 906. skk.

nak ismét előhozásával, vagy különbözőknek ellenekbe tételekkel, hanem csak az öszvekötésnek módjával felelnek meg egymásnak, a' melyre vitethettek annak okáért mind azok, melylyek a' két első Nemekre nem esnek. Ezek *Öszvetett mellesegeseknek* mondhatnak (Parallela Synthetica)".²⁴

Földi — mint Herder is — felismerte a párhuzamosságnak általános, az egyes költészetek felett való érvényességét. Földi ezzel a sejtéssel indokolta azt a megfigyelését, hogy a párhuzamosság az óhéber költészetben kívül másutt is (jelesen a latinban s a magyarban) érvényesül (e megfigyelésével a Jakobson-említetté sinológus Davis előfutárának tekinthető): „A' Versírás a' természetből származott tehetség [...] nem egy időnek sem Népek, hanem az egész emberi Nemzetnek tulajdona. [...] Innen vagy, hogy a' mi a' Verstudomány, Poésisnek belső valóságát, és természetét illeti, abban minden nemzetek meg egyeznek[...]”²⁵. Az általános poétikai törvény feltevésével összhangban, a Lowth-rendszer ismertetéséhez fűzött Jegyzéseiben Földi felvetette a parallelismus membrorum lehetőségét a latin költészetben: „... az *Ugyanazt jelentő melleseges versek* (Parallela synonyma) más Nemzeteknek Versíróiknál is, és nevezetesen a' Deákoknál, nem egészen idegenek, és példa nélkül valók. Mert ezeknél ugyan az úgy mondatott Distichonokban, minéműek a' hat, és öt mértékű Versekből álló Elégiák, és ismét a Lantos Versíróknál, midőn azok páros verseket fognak egygyűvé, minéműek a' hat és négy lábú Jambusok 's a' t. e' féle melleseges Versek bőven találhatók.. Hogy egy példát említsék, ilyen ama' Verse Ovidiusnak, *Trist, L. IV. Eleg. VIII.*

Jam mea Cygneas imitantur tempora plumas,
Inficit et nigras alba senecta comas.
Már én vakszemeim hattyu tollal vetekednek,
'S Tiszta fejr Vénség festi be barna hajam.

De csak nem egész Elegia is találhatik ugyan ezen Ovidiusban, melyben ő mind illy melleseges Versekkel él. Sőt vagynak olykor benne példái az ellenkező mellesegeseknek is. Az mindazonáltal igaz, hogy ez a' Versek természetére náluk úgy nem tartozik; mint a 'Sidóknál.”²⁶

Földi a magyar analógiák is izgatták: tanulmányának ez a — számunkra nyilván legfontosabb — része nem maradt fenn: a szerző ígerte ugyan, de már nem jelentette meg. Hogy az ígért összehasonlítás nem látszott eredménytelennek, az kiderül Földi fordításaiból: kísérletképpen lefordított három óhéber költeményt (egyét jambusban, kettőt disztichonokban) úgy, hogy bennük gondosan megőrizte az eredeti nyelvtani párhuzamosságait: „A' Magyar Versírás módjának a' 'Sidó Versírással való egybehasonlítását, és mennyire egyezzenek, vagy nem egyezzenek a' Magyar Versekkel, reményem, hogy lenni fog más alkalmatosságom elő adni. Most pedig a' 'Sidó Versekknek bővebb példákkal való világosításokra, mind annak megmutatására, miképpen esnek azok a' mi Magyar Nyelvünkön is, ha meg tartván szorgalmatosan magok rendekben a' tellyes mondásokat, azoknak illendő Versformát adunk: imé közlök három Versezeteket a' leg szorosabb 'Sidó fordítás szerént [...]”²⁷ Fordítás-kísérleteit valóban csak bevezetőnek szánta a módszeres összehasonlításhoz: tanulmányát e — folytatást ígérő — szavakkal fejezte be: „Ez a' 'Sidó Versekknek meg mutatásokra most elégséges”²⁸

A tanulmányban egyébként e hármon kívül egyéb fordítások is vannak: Földi „A' 'Sidó szoros fordítás szerént vers nélkül” való átültetéssel is kísérletezett. Lowth nyomán meg-

²⁴ FÖLDI: i. m. 907. skk.

²⁵ FÖLDI: i. m. 905.

²⁶ FÖLDI: i. m. 911. sk.

²⁷ FÖLDI: i. m. 912.

²⁸ FÖLDI: i. m. 914.

figyelte, hogy a szó szerinti (nyers) fordítás műélvezetet adhat, mert a parallelismus membrorum jelensége részben így is átmenthető: „Hogy ha a 'Sidó Vers más Nyelvre fordíttatik, és folyóbeszéddel szórul szóra kitétetik, minthogy a' tellyes mondásoknak formáik abban azon módon meg maradnak; az, a' fordításokban még hangütéseire nézve is, elébbeni méltóságát, és a' versnek mintegy le árnyékozott képét igen meg tartja. Ezt láthatni a' 'Sidó Verseknak született nyelvünkön való magyarázásokban [...]”²⁹ Földi ilyen szó szerinti fordításai ezek szerint verstörténetileg is nagyon érdekesek: azt hiszem, ezek az első hazai szabadversek. Egyet idéznék (Zsolt. XCII, 1.3.):

„Bosszuállásoknak Istene Jehova!
Bosszuállásoknak Istene, tündököljki!
Meddig a' hitetlenek, Jehova!
Meddig diadalmaskodnak a' hitetlenek?”

Ha a magyar költéssel való beígért összevetés eredménye elveszett is, egy ponton viszonylag pontosan lemérhető a Lowth-rendszer hatása Földi verstanírói gondolkodására. Földi két évvel e tanulmány megjelenése előtt írott verstanában még elsősorban a korban nagyon eleven kérdéssel, az időmértékes („Hangmértékes Poesis”) és az ütemes-rímes („Végzetes vagy Rithmosos Poesis”) verselés kompromisszumával foglalkozott. Az Elmékedésben viszont már álláspontját megváltoztatva az óhéber típusú, párhuzamosságokon alapuló verselést mondta optimálisnak. Lehet, hogy (implicite) mind a kvantitatív (vö. az Ovidius-példákkal), mind a kvalitatív verselésben (vö. „szabadverseivel”) meglátta a párhuzamosság- elv más-másfajta érvényesülését. Jegyzéseiben mindenesetre úgy vélte, „Hogy a' 'Sidó Versírás igen természeti és alkalmas Versírás. Ez a' fel emelkedett gondolatokra, a' legnagyobb dolgoknak igen szoros rövídséggel való kiadásokra, még is szavaiknak erejekkel, és verseiknek felségekkel való egyyenlítésekre, akármelly indulatoknak gerjesztésekre 's kiadásokra, minden Poétai szépségeknék bé vételekre, és a' Verseknék hirtelen öntésekre, akár a Hangmértékes, akár a' végzetes vagy Rithmosos Poesisnél alkalmasabb. Egy szóval olyan ez, melly magát a gondolkozást szabad szárnyán fellyebb emeli, nem megnyűgözi, és levonja sokszor, vagy homályjal bé borítja a' leg szebb gondolatot.”³⁰

(2.2 Csokonai) Lehet, hogy Földi olvasott mást is a parallelismus membrorumról, ismerhette Lowth *Isaiah*-ját, vagy Herder *Vom Geist der ebräischen Poesie*-jét, ezt nem tudtam kideríteni. A forráskritika szempontjából ennél sokkal érdekesebb a Földi-cikk hatása Csokonai verselméletére.

Beke Albert *Földi és Csokonai verselmélete* c. tanulmányában³¹ bemutatta Földi hatását Csokonai verstani nézeteire. Cikkében — mint ő maga mondta — nem az volt az új, hogy e hatást felfedezte (ez már ismert volt) hanem az, hogy fel tudta mérni e hatás mélységét. „Pontról pontra” bizonyította, hogy Csokonai nevezetesebb verstani nézetei egytől egyig Földire mennek vissza. Az Elmékedés mostoha sorsára jellemző, hogy még Beke sem tudott a létezéséről. Pedig a cikk (vagy maga Földi, személyesen) szintén hatott Csokonaira. *A magyar verscsinálásról közönségesen* c. tanulmányában Csokonai is említette az óhéber parallelismus membrorum jelenségét. Beke impozáns áttekintése után nem tudjuk komoly formában feltételezni azt, hogy Csokonai esetleg Földitől függetlenül figyelt volna föl a *De sacra poesi Hebraeorum* 19. fejezetére. Csokonai fogalmazásmódja pedig, bár gördülékenyebb, még mindig nem áll túlságosan távol a Földi-alkotta terminológiától: „A zsidó versekben se pedig sarka-

²⁹ FÖLDI: i. m. 910.

³⁰ FÖLDI: i. m. 910. sk.

³¹ BEKE: i. m.

latra, se mértékre nincsenek szedve a szavak; hanem az egész versezés áll csak a hasonló vagy ellenkező értelmű mondásoknak öszverakásában.”³²

Még csak tervezgettem a dolgozatot, amikor Szauder József egy előadásában³³ (eszmetörténeti szempontból) foglalkozott Lowth Csokonaira tett hatásával. Most, hogy Földi cikke ismét előkerül, alapos okunk van arra, hogy Földiben e hatás közvetítőjét ismerjük fel. Egy másik közvetítő William Jones lehetett, aki egy másik Csokonai-tanulmány fő forrása és Lowth-tanítvány volt. A közvetítők felismerése azonban nem mond ellent Szauder eredményének: hogy Csokonai maga is forgatta Lowth-t. Az *ázsiai poesisról* szóló dolgozatában először ugyan csak általánosságban hivatkozott Lowth-ra: „Az ázsiai poesisról akarván értekezni, legelőször is előmbe akad a zsidók poesis, verbis splendida, sententiis magnifica, translationibus elata, compositione admirabilis etc. Hanem erről lásd ezt a tökéletes írást: Lowth de S. Poesi Hebraeorum.” Később pontosabb hivatkozást is tartalmaz a tanulmány: „D. S. Poesi Prael. VI. és VII.”³⁴ Az *Anakreoni dalokhoz* fűzött jegyzetében még pontosabb hivatkozást találunk: „Méltó erre megolvasni a miket Sulzer [...] Ramler [...] Marmontel [...] s kivált a mi célunkhoz közelebbről Lowth (de sacra Poesi Hebraeorum, C[um]. Not[is]. Davidis Michaelis, Göttingae, Part. II. Praelect. XXV. Edit[ionis]. II.-ae) és Barnes [...] beszélnek.”³⁵ Bár tehát nyilván önállóan is tanulmányozta Lowth-t, mégis figyelemre méltó, hogy Csokonai (Kazinczynak és) éppen Földinek ajánlotta *Anakreoni dalait*.³⁶

(2.3 Batsányi) Batsányinak az óhéber költészetre vonatkozó megjegyzései szintén a magyar verselmélet elfelejtett szavai közé tartoznak. „Értekezések” (II. 1837.) c. tanulmányában, egy felsorolásban³⁷ Lowth nevét is szerepeltette (egyébként többek között Sulzer társaságában, akivel Csokonai is együtt említette Lowth-t). A tanulmányhoz fűzött jegyzetében Batsányi röviden méltatta Lowth-nak és Herdernek az óhéber költészettel foglalkozó műveit: „c) Lowth, de sacra poesi Hebraeorum; — (könnyebben megszereshető imezen fordításban: Cours de Poésie sacrée traduit du Latin en Français par F. Roger Paris 1813) d) Herder, vom Geist der ebräischen Poesie; — E’ két utóbbinak (Lowth’ és Herder’ munkájának) figyelmetes olvasását nem lehet ez úttal nem ajánlanunk mind Azoknak, valakik a’ legrégebbs, leg egyszerűbb és legfelségesebb poézist közelről ismerni kívánnák; a’ mennyire t. i. azt (az eredeti nyelvne’k értése nélkül) jobb fordításokból ismerni lehetséges.”³⁸

Egy másik jegyzetében az óhéber költészet prozódiajéről szolt, első helyen említve a párhuzamosságokat: „Így p. o. a régi zsidó nyelv kihalt ugyan, és annak ebbéli saját természetéről vagy prosodiájáról, azaz a’ versbéli szótagok’ számáról és azok’ hangjainak mennyiségéről ma már a’ leg tudósabb emberek sem igen ítélnének többé; de igaz még-is és bizonyos legalább az, hogy a’ zsidó poézisban is megvolt, sőt megvan és feltaláltatik még ma-is, az ebbéli nagy különbség; elannyira pedig, hogy a’ mint a tudós angol püspök Lowth megjegyzi, »usu venit litteras hebraeas discenti, ut qui in historicis jam probe fuerit versatus, idem tamen in poetis sese plane hospitem sentiat.« Megvan a’ zsidó poézisban különösen az úgy nevezett parallelismus membrorum; megvannak és elég ismeretesek még a’ költemények’ többféle nemeinek nevei-is, mint p. o. *mizmor* és *masal*; és senki sem tagadhattya mind e mellett még azt is, hogy a’ psalmusok énekeltektek . . .”³⁹

³² CSOKONAI VITÉZ Mihály: A magyar verscsinálásról közönségesen. — Cs. V. M. Összes Művei. Bp. 1922. II. köt. 519.

³³ Előadásán nem voltam jelen. Itt szeretném megköszönni bő szóbeli tájékoztatását.

³⁴ CSOKONAI VITÉZ: Az ázsiai poesisról. — I. kiad. II. köt. 501., 502.

³⁵ CSOKONAI VITÉZ: Jegyzések és értekezések az Anakreoni dalokra. I. kiad. I. k. 187.

³⁶ CSOKONAI VITÉZ: i. kiad. I. köt. 165.

³⁷ BATSÁNYI János: Ö. M. [S. a. rend. KERESZTURY Dezső—TARNAI Andor] III. köt. Bp. 1961. 390.

³⁸ BATSÁNYI: i. kiad. III. köt. 401.

³⁹ BATSÁNYI: i. kiad. III. köt. 411.

Batsányi megjegyzéseiből kiderül, hogy Lowth-t nemcsak latinul, hanem francia fordításban is olvasta. A fordítás (R. Lowth: *Cours de poésie sacrée*. Traduit du latin en français par F. Roger. Paris 1813) meg is volt a költő könyvtárában, s a linzi hagyatékából az Országos Széchényi Könyvtár állományába került. A kötet a költő possessori bejegyzésén és értékes alá- ill. melléhúzásain kívül három oldalnyi sajátkezü jegyzetét is tartalmazza (ezt már volt alkalmam ismertetni).⁴⁰ De az alá- és melléhúzások áttanulmányozása sem látszik teljesen érdektelenné. Batsányi irónjával megjélölte pl. a következő sorokat: „Dans cet arrangement parallèle des sentences consiste, à mon avis, le principal artifice de la versification des Hébreux. L'usage des nombres et des pieds ne leur était pas non plus inconnu. Mais nous avons sur ce dernier point si peu de lumières, qu'il est absolument impossible de s'assurer si la mesure du langage poétique variait au gré de l'oreille, ou se soumettait aux règles d'une prosodie fixe et déterminée. Cependant puisqu'on retrouve dans les écrits des prophètes des traces de versification pareilles à celles qui existent dans les autres livres poétiques de l'Écriture, je crois que l'on peut mettre ces écrits au nombre des ouvrages de poésie.” Batsányi nemcsak Lowth-nál, hanem Blairnél és Herdernél (s talán Földinél) is találkozhatott a parallelismus membrorum fogalmával. A *Vom Geist der ebräischen Poesie* Batsányi tulajdonában volt példányát ma szintén az OSzK-ban őrzik. Batsányi irónjának e műben is bőséges nyomait szintén fel lehetne dolgozni.

Azonban Lowth iránti, többször kifejezett, de mégis nehezen körvonalazható rajongása, Lowth-jegyzetei, melléhúzásai stb. verselméleti szempontból sokkal kevésbé érdekesek, mint Földi *Elmélete*. Csokonai gondolataival is hasonlóképpen állunk. E két költőnek a parallelismus membrorumhoz való elméleti érzéke, mint ars poeticájuk eddig kevésbé ismert tényezője, inkább tarthat számot az irodalomtörténet, mint a verselmélet érdeklődésére.

3. Arany generatív verselmélete

(3.1 *Az elmélet és fogadtatása*) Aranynek *A magyar nemzeti vers-idomról* szóló nagy tanulmányában szintén Lowth eszméinek hatását kell regisztrálnunk. Ő is, mint Földi és Csokonai, az óhéber költészet parallel szerkezeteiben kereste a költői nyelv alapját. A parallelismus membrorum jelenségét szemantikai alapon ő is kb. úgy osztotta három csoportba, mint Lowth, Földi és részben Csokonai. Beszélt a gondolatok költői csoportosításának *párhuzamos, ellentétes, és összerakó vagy haladványos* módjáról. Lowth-nál a felosztás a következő: *parallela synonyma, parallela antitheta, parallela synthetica*. Földinél: *ugyanazt jelentő melleseges mondások, ellenkező melleseges mondások, öszvetett mellesegesek*. Csokonai csak a két elsőt említette: *hasonló értelmű mondások, ellenkező értelmű mondások*.

Csokonaitól ezt tehát át nem vehette, mert épp Csokonai adta vissza pontatlanul Lowth hármas felosztását. Horváth János ennek ellenére Csokonait jelölte meg Arany parallelizmus-elméletének egyik lehetséges forrásaként. Horváth János másik jelöltje Erdélyi volt, akinek *Népdalköltészetünkről* c. értekezése, amelyet a MNGy 1847-es II. kötetéhez csatolt, a következő értékes fejtegetést tartalmazza a magyar népdalról: „... ez az ismétlése a gondolatoknak másképp is fordul elő. Így a 142. dalban (1. k.):

Meghalok Csurgóért, de *nem a váráért*,
Hej nem a váráért, csak *egyik utcáért*,
De nem az utcáért, csak *egyik házáért*,
Hej *ebben* növekedett barna galambomért.

⁴⁰ HORVÁTH Iván: Batsányi kiadatlan jegyzetei Lowth-hoz. ItK 1971. 499–500.

Miképp itt saját tagokra látjuk szakadni az egészet, vagy a midőn az egészet külön tagjaiban is felfoghatjuk, ez a kimértség teszi a dal lényegét, hangját, idomát. Hol a dal részeit, legyenek azok ellentét, vagy hasonlat egymáshoz, illy tisztán, s mintegy lelki szemmértékre vehetni, ott mindenütt rhythmus vagon. De néhol nincsenek ám ismétlések, mellyek azonnal szemünkbe hozzák az idomot, hanem van valami új mozzanat, vagy fordulat bizonyos idő múlva, például az 50. dalban (I. k.):

Elment az én babám, itt hagyott engemet,
 Elvitte magával minden jó kedvemet.
 Alá foly a Duna, nem foly többé vissza,
 Elment az én babám, nem jön többé vissza,
 A fecske is elmegy, de tavaszra megjön,
 De az én galambom akkor is csak nem jön.

Ezt a szép összemértséget (symmetria) igen sok dalban feltalálhatni [...]"; „[...] éber olvasónak azonnal megragadja figyelmét, s a mi jót ilyenkor érez, az a rhythmus hatása.”⁴¹

Erdélyi túlságosan keveset írt a dolgról ahhoz, hogy forrásaira felelősséggel javaslatot tehesünk, bár Herder *Vom Geist der ebräischen Poesie*-jét nyilván olvasta. Horváth János egy népdalidézet közössége s egyéb érvek alapján valószínűnek gondolta, hogy Erdélyi Arany forrása lehetett. Azonban Erdélyinél sem látjuk viszont a Lowth-féle hármas felosztást, sőt, Erdélyi még az óhéber költészetre sem hivatkozott. Az Arany-tanulmány forráskritikájának e hiányosságai már Horváth Jánosnak is feltűntek, aki viszont a jelek szerint nem ismerte sem Lowth-t, sem Földi Elmékedését. Ezért az óhéber költészetről szólván épp csak hogy megengedte: „lehet, hogy arról is olvashatott valamit”.⁴² Egyetlen adatunk sincs arra, hogy Arany ismerte volna Lowth-t. Hogy Földi Elmékedésével Arany debreceni tanuló korában megismerkedett volna, azt is csak egyetlen, megbízhatatlan adattal tudjuk alátámasztani.⁴³ Ezen kívül mindössze egy ószövegségi hely átköltése az, ami első pillantásra hasonlóknak tűnhet Földi és Arany dolgozatában. Földi azonban a Bibliának más versét fordította le („Ki téged áld, az is legyen megáldatott, És átkozott, ki átkozánd.” 4 Móz. 24,9.), mint Arany („Átok rá, ki téged átkoz, Áldás rá, ki téged áld.” 1 Móz. 27, 29.). Arany óhéber példáit s a Lowth-rendszerrel való ismereteit valószínűleg Jolowicz keleti antológiájából⁴⁴ merítette, melyet a Frankl-recenzióban⁴⁵ idézett is. Az antológiában megtaláljuk az Arany értekezésében szereplő valamennyi óhéber költemény németnyelvű megfelelőjét. Az iménti hely Jolowicz átköltésében így hangzik:

„ — — — — —
 Fluch dem, der dir fluchet,
 Segen aber, wer dich segnet!”⁴⁶

Arany e fordítással a gondolatok „ellentétes” csoportosításának példáját kívánta adni. Az „ellentétes” „összerakó” és „párhuzamos” gondolat-csoportosításra egyaránt „Mózes hattyú énekében” (5 Móz. 32, 1—3.) talált illusztrációt:

⁴¹ ERDÉLYI János: Népdalköltészetünkéről. — E. J. [szerk. és kiad.]: Magyar Népköltési Gyűjtemény. Népdalok és mondák. II. köt. Pest 1847. 476. skk.

⁴² HORVÁTH János: A magyar vers. Bp. 1948. 27.

⁴³ SOLYMOSSY: i. h.

⁴⁴ H. JOLOWICZ: Der poetische Orient. Leipzig 1856.²

⁴⁵ ARANY János: Hősök és dalok könyve. — A. J. Összes Prózai Művei. H. é. n. [Bp. 1949.] 778.

⁴⁶ JOLOWICZ: i. m. 249.

„Egek halljátok meg beszédemet	}	ellentétes,
És halld meg <i>óh föld</i> szájam szózatát,		
Csőpögjön tanításom, mint az eső	}	összerakó
S hulljon szelíden mint harmat szavam.		
Mint <i>permeteg</i> a zöld virányra,	}	párhuzamos
Mint zápor a nővény csemetékre:		
Mert Isten nevét hirdetem,		
Nosza dicsérjétek az urat!” ⁴⁷		

Ez szintén megvan Jolowicznál:

„Vernehmt ihr Himmel meine Rede
 Und hör' o Erde meines Mundes Wort!
 Es träufle meine Lehre gleich dem Regen,
 Es senk' wie Thau sich sanft mein Wort,
 Wie Regenschauer auf das Grün,
 Wie Güsse über Pflanzenpross.
 Denn Gottes Namen ruf' ich an,
 Auf! bringet preis unserm Gott!”⁴⁸

A „Lamech énekéből” vett kétsoros idézettel a gondolatok „párhuzamos” csoportosítását mutatta be Arany:

„Adah és Zillah, halljátok hangomat!
 Lamech női figyeljétek szavamra.”

Az *Irányok* jegyzetében az egészzet lefordította (1 Móz. 4, 23–24.):

„Oh Háda és Czillah! halljátok meg az én szómat;
 A ti fületeket adjátok az én beszédemnek Lámech feleségei.
 Ha valamely erős férfiútól sebet vennék is,
 Vagy valamely izmus ifjútól kéket: megölném azt mégis.
 Ha Kainért hétszer áll isten boszút:
 Lámechért hetvenhétszerte inkább.”⁵⁰

Jolowicznál ezt is megtaláljuk:

„Adah, Zillah, höret meine Stimme!
 Weiber Lamech's merket auf mein Wort!
 Wahrlich, einen Mann erschlug ich mir zur Wunde,
 Einen Jüngling mir zu eigner Strieme!
 Ward sie Lamech eine siebensiebzifache!”⁵¹

⁴⁷ ARANY J.: A magyar nemzeti vers-idomról. — I. kiad. 14.

⁴⁸ JOLOWICZ: i. m. 250.

⁴⁹ ARANY: i. h.

⁵⁰ ARANY: *Irányok*. — I. kiad. 383.

⁵¹ JOLOWICZ: i. m. 249.

Azt nem tudjuk eldönteni, hogy Jolowicz magát Lowth-t olvasta-e, vagy más, pl. Herder, közvetítette-e hatást. (Az imént idézett bibliai helyet Jolowicz előtt már Herder is átköltötte).⁵² De a Lowth-rendszerből annyi, amennyit Arany ismerni látszik, megtalálható Jolowicz antológiájának az óhéber költészetet bevezető jegyzeteiben: „Es ist, wie sich nach dem logischen Gesichtspunkte von selbst ergibt, im Allgemeinen dreifach: a) *synonym*, wenn die sich wie Hebung und Senkung entsprehenden Versglieder denselben Gedanken, nur mit andern Worten enthalten; b) *antithetisch*, wenn die entsprechenden Glieder entgegengesetzte Gedanken ausdrücken; c) *synthetisch*, wenn eine Beiordnung, ein Fortschreiten der Gedanken stattfindet (*varia, nicht diversa*), wohin auch der identische Parallelismus (Wiederholung des Gedankens mit ergänzenden Zusätzen) gehört. [. . .]”⁵³

E forráskritikai adatok alapján úgy látszik, hogy Arany is — bár csak közvetve — Lowth rendszere i nspirálta. Ezt azért fontos eleve leszögezni, mert Arany nagyon nehezen követhető, helyenként homályos gondolatmenetét egészen másként értelmeznénk, ha a parallelizmusok első tudományos rendszerezéséről még nem tudó, „mintegy Lowth előtti” elmékedést látnánk benne. Így viszont határozottan „Lowth utáni” jelenséggént kell interpretálnunk, s ez növeli aktualitását. Arany ugyanis arra tett kísérletet, hogy a parallelizmus membrorum Lowth-i eredetű leírását egy sokkal átfogóbb, dinamikus rendszerbe építse be, s e rendszer a mai kutatást — amelyre Lowth eszméi erősen hatnak — termékenyen segítheti szempontjaival.

Arany értekezése a bevezető részt nem számítva hét fejezetből áll. Az I. a próza és a vers különbségét elemezte s megállapította, hogy az utóbbi lényege a „*rhythmus, a gondolat rhythmusa*”, mely a költői beszédet párhuzamos, ellentétes, haladványos tagokra szabdalja föl. A „gondolat rhythmusa” tehát a Lowth-éhoz közel álló rendszert eredményezett. Még e fejezetben kimondta, hogy a rendszer ő a magyar verselés minden kérdésében alkalmazni kívánja (az ütem és a mérték tanában is). Szerinte ugyanis a (párhuzamos, ellentétes, összerakó v. haladványos formákat eredményező) „rhythmus” szabályozza, kiméri a költői beszédnek még legapróbb részecskéit is. A II. fejezet a párhuzamos tagokra felosztó „rhythmus” egyik termékéről, az alliterációról szól, Arany valószínűleg ezt tartotta a gondolati „rhythmus” dobbanásai egyik erős nyomának. A III. fejezetet a sormetszetnek szentelte: magának a feltagolásnak. A IV. fejezet tárgya megint csak a „rhythmus” sajátos tevékenysége, az, hogy működése során az összetartozó beszédrészeket — akár grammatikai szabályok áthágásának árán is — „egy gócz köré” gyűjti. Az V. fejezet a tulajdonképpeni ütemtan: az egy gócz köré csoportozott beszédrészek általános jellemzőinek tana. A VI. fejezet már a hangokig (az időmértékig) jut el: a „rhythmus” távolabbi tevékenysége ez is. A VII. fejezet azt akarja megmutatni, miképp szabályozza a „rhythmus természetéből” folyó „külön csoportba rázkódása az összetartozó részeknek” az egész versszak formáját is.

Arany verstana nem leíró, hanem *generatív* volt, ugyanis az elkészült költemény kompozicionális szigora mögött bizonyos szabályok rejtett működését feltételezte. Ezért a szerző a vizsgálatot nem korlátozta a közvetlenül érzékelhető versanyagra, hanem ki akarta terjeszteni a versírás mögöttes automatizmusaira is, amelyek összességét „indulatnak” nevezte: „Mint Chladni üveglapján a nyirettyű által előidézett hangra mozgásba jő a ráhintett főveny s a hangrezdület minősége szerint különböző, de mindig szabályos csoportokba fut össze: úgy változtatja helyét, úgy sorakozik szó és mondatrész az indulat által rezgésbe jött költői beszédben, szemközt a próza nyugalmas folyékonyosságával”⁵⁴ Ezt az „indulatot” nevezte „rhythmusnak”, másutt „a gondolat rhythmusának”. „A gondolat rhythmusa” tehát nem az előadásbeli retorikai-stilisztikai fogásokat jelenti, mint többen (Négyesy László, Solymossy Sándor, Horváth János) értették, hanem a költés közben működő, versritmust, hangritmust létrehozó

⁵² J. G. HERDER: Vom Geist der ebräischen Poesie. Dessau 1782—1783. I. k. 344.

⁵³ JOLOWICZ: i. h.

⁵⁴ ARANY: A magyar . . . — I. kiad. 12.

mentális automatizmusok némileg megtévesztő elnevezése. „A gondolat rhythmusa” az, ami a költői beszédet „feltagolja”. E feltagolás három irányban hat, párhuzamos, ellentétes és haladványos, ill. összerakó formákat eredményezve. A három irányú költői indulat vagy mentális ritmus mondattanától (III. és IV. fejezet) egészen hangtanáig (a hangmérték tanáig: VI. fejezet) szabályozza a költői nyelvet. Lowth parallelizmus-rendszerének hármas osztályozását Arany a költői „indulat” három mozgásirányával helyettesítette. Nem a versből, hanem az energiának feltagott verszérékből indult ki, szemben Lowth statikus leírasmódjával.

Verstani mentalizmusát, energetikus verselméletét talán Humboldt nyelvészete inspirálta.⁵⁵ Humboldt szerint a nyelv lényege az a készség, hogy eddig még el nem hangzott jólformált mondatokat tud létrehozni a beszélő, s a hallgató az eddig még nem hallott mondatok jól- vagy rosszulformáltságát el tudja dönteni. Humboldt szerint a nyelvtannak nem a nyelvet, hanem a nyelvérzékét kell tanulmányoznia (a nyelvérzék olyan meghatározott szabályokból áll, amelyek meghatározatlant — új mondatokat — teremtenek.) Humboldt szerint a nyelv energia: „Sie selbst — ti. a nyelv — ist kein Werk (*ergon*) sondern eine Thätigkeit (*energeia*).”⁵⁶ Aranyánál is, azt hiszem feltételezhetjük e humboldti nézet közvetett vagy akár közvetlen hatását. „... aki érzi a nyelv energiáját — mondta egy cikkében —, az már ért eddig is, akinek nincs hozzá érzéke, annak hiába minden beszéd.”⁵⁷ Arany megnyilatkozásában nem az energia szó, hanem a *nyelv = energia* gondolat az, ami Humboldt nyelvelméletével közeli rokonságban áll.

Arany tisztában volt azzal, milyen újdonságot jelent az ő mentális kiindulású szerves rendszere. Arra törekedett, hogy a mentális alaptól a mondaton, a soron, az ütemen keresztül jusson el a hangig. Ez az Arany-előtti verstanban s az Arany-utániban is általában fordítva van: előbb kerül tárgyalásra az ütem, majd a sor, s legutoljára szerepel — ha szerepel — a versmondattani rész. (Akárcsak az iskolai nyelvtan, amely hangtan-alaktan-mondattan irányban halad, szemben a modern nyelvtan törekvéseivel.) Arany különleges tárgyalási rendjét verselmélete generativitásával indokolta: „Visszásnak tetszhetik a rend, melyet előadásom folytán követtem, előbb szólván a sorokról s ezek felosztásáról, mint a sajtóképi (prosodiai) mértékről. Mások, ellenkezően, a verslábakon s azok méretein kezdik, s miután erre nézve szabályokat állítottak fel, úgy mennek át a sormetszetre s egész sorra. És ez oly költészetben, mely már kifejlett, megállapított törvényekkel bír, leghelyesebb út is. De nekem a magyar rhythmus *belső* tulajdoninak vizsgálásán kellett kezdenem: föl kellett mutatnom, hogy a kötött beszéd már elemeiben a prózának ellentéte; figyelmeznem a gondolat részarányos feltagolására, mely egyszerűsége a mondatban hangsúlyos csoportokat képez: úgy térnem aztán ama benső felosztásnak *külsőképen* megfelelő átszegelésére, mely a caesurák vagy [...] verslábak által történik.”⁵⁸

Arany energetikus-generatív versszemléletéből következőleg nála nem lehet elkülönült versmondattant, ütemtant stb.-t találni, hanem csakis az egész költői nyelvet átható „erőket”, „szabályokat”, Ezért, hogy *A magyar nemzeti vers-idomról* szóló dolgozat egyetlen fejezete sem felel meg a hagyományos verstan fejezetének, nincs pl. ütemtani fejezete, csak olyan, mely a verssortól kiindulva az ütemen át a metrumig érkezik el. Vagy nincs, mely a versorról

⁵⁵ W. von Humboldt hatásáról I. NÉMETH G. Béla jegyzeteit. — Arany J. Ö. M. XI. köt. Bp. 1968.

⁵⁶ A humboldti nyelvfilozófia generativitásáról I. Noam CHOMSKY: Current Issues in Linguistic Theory. I. Goals of Linguistic Theory. In: FODOR-KATZ [eds.]: The Structure of Language. Englewood Cliffs. N. J. 1964. 50–62. [Magyarul:] TELEGDÍ Zsigmond: Szöveggyűjt. az általános nyelvészet tanulmányozásához. Kézirat. Bp. 1968. 309–323. N. CHOMSKY: La Linguistique Cartésienne. Paris é. n. [1969.] 40. skk., 95. A Humboldt-idezet: Die sprachphilosophischen Werke Wilhelm's von HUMBOLDT. Berlin 1884. 262.

⁵⁷ ARANY: Visszatekintés. — I. kiad. 330.

⁵⁸ ARANY: A magyar... — I. kiad. 41.

szólna — van viszont, mely a költői indulattal kezdődik — ez rendezi egy góc köré a verssor összetartozó szavait — s végződik az egy góc köré rendeződés szabályával, mely már az ütemtan alapja Aranynál. A fejezeteknek nem tudunk tehát a mai verstani terminológiának megfelelő címekeket adni, csak ilyenformán: „indulat → versmondattan → ütemtan”; vagy: „verssor → ütem → metrum”; vagy: „indulat → strófaszervezet → rím”.

Arany elméletét már a kortársak erősen támadták. Hunfalvy pl. alig egy évvel a tanulmány megjelenése után élesen megbíráta. Először is az óhéber költészetben való járatlanságát vetette Arany szemére. Arany ismerte el, hogy az óhéber költészetben kizárólag a parallelismus membrorum adta a ritmust. Hogy hangritmus volt-e e költészetben — írja —, „azt legjobb lesz Ewaldtól és másoktól megtudnunk, ha mi nem mehetünk reá”.⁵⁹ Ez az ellenvetés nem érintette a tanulmány lényegi gondolatmenetét. Hunfalvy második ellenvetésében viszont már addig ment, hogy kétségbevonta a parallelismus membrorum költői mivoltát is. Szerinte ez azért nem lehet a költői nyelv lényeges alkotórésze, mert egyik nyelvről a másikra hiánytalanul áttehető: „Innen van, hogy idegen nyelvből fordítván, baj nélkül fordíthatjuk a' költő anyag (előadás) tagoltságát, bokros kifejezését (parallelismus); magát a nyelv saját-ságaival járó művészi csint (mozamot, mértéket, hangsúlyt) igen nehéz, vagy néha szinte lehetetlen visszaadni. Arany is idézhető példát a' héber költészetből: de mit írhat ki? úgy-e csak a' héber előadás tagoltságát és bokros kifejezését, nem az eredetinek mozamát, mely az eredeti szók testéhez tapadt.”⁶⁰ Ezt az ellenvetést fiatalkori Arany-kritikájában Négyesy is átvette. Az ismétlődés, párosság stb. „verstani jelentőségét nagyban csökkenté már az — írta —, hogy alig egy-két formációt bír felmutatni, az egész mondatok párhuzamos, ellentétes és haladványos összeállításában, a mondatrészeknek pedig egyszerűen arányos feltagolásában — összes alakjait kimerítettük; azonkívül az alakok nem is bírnak nemzeti jelleggel [...]”⁶¹ Hunfalvy és Négyesy egyszerűen tévedett abban, hogy a parallelizmusok az egyik nyelvről a másikra könnyen lefordíthatók: az ő korukban még nem ismerték fel a költemény e téren is megmutatózó rendkívüli bonyolultságát. Ma már tudjuk, hogy a költemény megfelelések és kontrasztok olyan sokszálú szövedéke, hogy csak a kongeniális műfordító — pl. az ugyanazt ugyanazzal fordító, pingpongasztalokat telecedulázó⁶² Devecseri — mondhatta el magáról, hogy e megfeleléseket és kontrasztokat igyekezett optimálisan átmenteni.

Négyesy „a gondolat rhythmusa” kifejezést hol — helyesen — belső, mentális ritmusképző energiának, hol — helytelenül — valamiféle logikai (retorikai) ritmusnak értette, s így természetesen nem fogadhatta el a fogalom kiemelt jelentőségét: „Aranynál a vers nem hangidom, hanem lényegében gondolatom. Lehet-e a gondolat akárminő idomát versformának tekinteni? A modern rithmika nem tud semmit gondolati versformákról.”⁶³

Négyesy helytelenítette, hogy Arany a verstant egységesen akarta felépíteni az energetikusan felfogott versérettől a hangokig. Erre kétségkívül Arany értekezésének fogyatékoságai szolgáltattak okot: Arany ugyan deklarálta az egységes, versérettől generált verstani leírás elvét, de a részletekben nem meggyőzően valószínűsítette meg; jelesen a versmondattani rész és a hangritmus közti átmenet nincs megfelelően megvilágítva. Négyesy ebből — joggal — úgy gondolta, hogy az értekezés második részében leírt időmérték törvényeit Arany — elveivel ellentétben — nem tudta „a gondolat rhythmusából” generálni, hanem a népdalokból vonta el őket. „A versidom eszerint két különböző naprendszer vonzatába tartoznék — folytatta

⁵⁹ [HUNFALVY Pál:] A' magyar nemzeti versidom. Magyar Nyelvészet 1857. 71.

⁶⁰ HUNFALVY: i. m. 70.

⁶¹ NÉGYESY: i. m. 339.

⁶² DEVECSERI Gábor: Lira az eposzról. A fordító utószava. — Homérosz: Iliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények. Bp. 1960. 922.

⁶³ NÉGYESY: i. m. 338.

Négyesy —. E két vonzat aztán szétszakítja azon elemeket, melyekből egy külön központnak kellene képződnie, s nem engedi ezt megalakulni. Lehet a vers belsejében valami nem hallható rithmus, a gondolatoknak lehet is, van is ily szabályos mozgása a költői beszédben, de a mellett ott van a hang hullámzása is, a vers hallható zenéje, hangbeli rithmusa. Nem tagadja ezt Arany, de nem is állítja s önállóan nem kerekíti ki. Egyik elemét, az energiát a logikai alapnak tudja be, másikat, az időmértéket a zeneinek . . . Amit lehetett, magyarázta a gondolatból, egész a hangsúlyig, s csak a mit már onnan nem lehetett erőszakolni, a szótagok időmennyiségi rendjét, azt vonta el a zenéből.”⁶⁴

Négyesy nem értett egyet Arannyal abban sem, hogy az egész verstant egységesen mentális szférákból eredeztette, s így nem adott autonómiát a hangritmusnak: „Az értekezés achillesi sarka legfőként a *hangrithmus fogalmának hiánya*.”⁶⁵ Ha ragaszkodunk az egységes verstanhoz, akkor a gondolatritmustól kell megtagadnunk az autonómiát, a hangritmusból kell eredeztetnünk a gondolatritmust: „[. . .] a rithmizáló hajlam átragad az énekről, a hangokról a gondolatokra. Ha e szereppel beérik a gondolatritmus pártolói, hogy az csak a hangrithmus okozata, tartozéka, a szöveg simulási törekvése: akkor ám legyen alkatrésze a versnek; de ha nem, akkor kizárják önmagukat a verstanból [. . .]”⁶⁶

Arany bírálói — bár bírálótuk heves volt — valószínűleg zavarta a nagy magyar költő „behozhatatlan” illetékessége az adott kérdésben. Talán ez lehetett oka annak, hogy Négyesy Arany verselméletének *költői* értékei iránt oly nagy megértést tanúsított: „Ő a gondolat mozgására figyelmeztet; s oly szép, egy költőhöz, ki a lényegét a forma mellett is annyira mélyen szerette, oly méltó felfogás volt az . . .”⁶⁷ Hunfalvy is teljesen formálisan tette fel a kérdést: „De vajjon nem nevetségös-e, Arany nézeteivel ellenköznöm?”⁶⁸ Négyesy követőjét, Horváth Jánost is Arany tekintélye készíthette arra, hogy a nyílt kritika helyett az apológia fegyverét alkalmazza. Mert még ő is kötelességének tartotta védelmébe venni a költő-tudóst: „Azonban — írta —, ha nem magát a ‚hangritmus’ szót keressük Arany értekezésében, hanem gondolkozását igyekszünk egészen megérteni, be kell látnunk, hogy a ritmus fogalmát korántsem korlátozta egyedül a gondolatra.”⁶⁹ Horváth János — meghaladva Négyesyt — arra a megállapításra jutott, hogy Arany azért nem beszélt külön a hangritmusról, mert azonosította azt a magyar népdal ritmusával, s abból eredeztette. Négyesy legalább annyit regisztrált, hogy ez, ha valóban így volt, Arany elveivel ellentétben történt. Horváth János szerint Arany elveivel összhangban: „a gondolat rhythmusának”, az „indulat”-ból generált verstannak elméletét látszatnak minősítette: „Elmélete gondolati egyoldalúságának a látszatát a ‚gondolatritmus’ nyomatékos hangoztatása fokozta, teljesen szükségtelenül, mert hiszen az, amit ő így nevez, lehet ugyan ritmikái következményű, lényegileg azonban stilisztikai jelenség (parallelizmus, ellentét, fokozás), értelmi alapú párhuzam. Már pedig, mint mások — egyebek közt Landry is — vallják, verselés nem alapulhat tisztán értelmi eleven . . .”⁷⁰

Horváth János Arany verselméletének lényegét támadta annak két részre választásával: gondolatritmus-formálta versmondattanra s egy ezzel semmilyen kapcsolatban nem levő, népzenei eredetű hangritmusra. Holott Arany később is szembenötönden törekedett az egységes (mert: energetikus-generatív szemléletű) verstan létrehozására. *A magyar népdal az irodalomban* c. hátrahagyott tanulmányában szintén megtaláljuk egy generatív verstanra vonatkozó ötleteit. Ezek az ötletek nem általános verselméleti jellegűek voltak, hanem egyes verstani

⁶⁴ NÉGYESY: i. m. 337.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ NÉGYESY: i. m. 339. sk.

⁶⁷ NÉGYESY: i. m. 340.

⁶⁸ HUNFALVY: i. m. 72.

⁶⁹ HORVÁTH: i. m. 23.

⁷⁰ HORVÁTH: i. m. 26.

jelenségekre vonatkoztak. Itt nyíltan megmutatkozott az a törekvése, hogy a verstani jelenségeket alapjelenségekből generálja. A sorról szólván pl. három alaptípusból indult ki, a 2×4 , 2×5 , ill. 2×6 szótagú sorból. „A magyar dalsor *törzse* oly metszetekből áll — írta —, melyeket alap-metszetekül vehetünk, s melyekhez gyakran pótló-metszetek járulnak.”⁷¹ A három alap-metszetből Arany gyakorlatilag az egész magyar költészet verssortípusait elő akarta állítani „E szerint a három alap-forma megvolt eleitől fogva irodalmunkban, s azokból újabb összetétel s pótló metszetek segítségével által a verssorok nagy változatosságát látjuk fejlődni, de mindig rendszeresen és a nép formáinak megfelelőleg. Érdekes volna, e három alap-metszetből kiindulva, részletesen feltüntetni, miféle módosulások jönnek létre . . .”⁷² A ternér sorokat is ilyen „módosulások”-nak tartotta, pl.: „Hasonló eljárással származik a *hatosból* ama hosszú sor, mely Balassánál és követőinél, három rövidre van elszaggatva . . .”⁷³ (Az eljárás itt a következő: a bináris — 2×6 -os — alapmetszethez egy további, pótlómetszet járul, mely már 7-es. A pótlómetszet Arany szerint általában ugyanolyan hosszú vagy egy szótaggal hosszabb, mint az alapmetszet.) Miután áttekintette a magyar sorfajok egy részét, Arany megállapította, hogy az általa fölmért, alap- és pótlómetszetekre épített generatív szabály segítségével valóban létre lehet hozni e sorfajokat: „Ha e toldott sorokat összeállítjuk, lehetetlen, hogy szemünkbe ne tűnjék, hogy a sorképzés ugyanazon rendszer törvényei alatt foly.”⁷⁴ A tanulmányban Arany azzal is megpróbálkozott, hogy még le nem írt sortípusokat is esetleg lehetségesnek nyilvánítson, „megjósoljon” pusztán generatív szabálya alapján. Így pl. az alapmetszettel egyenlő hosszú pótlómetszetű sorok (3×4 -es, 3×6 -os) között kereste a 3×5 -öst is, de egyelőre nem talált rá példát. Elvileg is elsődlegesnek tartotta a generatív szabályt, amely „jósásra” is felhasználható: „És ily módon lehetne egyenkint kimutatni, hogyan illenek a rendszerbe mindazon formái a régiségnek, melyeket a mai népdalban nem találván, idegennek vélné az ember.”⁷⁵

(3.2 *Arany két tanítványa*) Csak néhány szemelvényt mutattam be Arany elméletének XIX. és XX. századi fogadtatásából, de az általam áttekinthető összesség nem különbözik lényegesen a bemutatott szemelvényektől. Még az Arany utáni Lowth-t követő magyar vers-tanítók is, mint Riedl⁷⁶ és Solymossy,⁷⁷ akik Lowth-t talán csak közvetítőkön keresztül ismerték, általában megálltak a parallelismus membrorum Lowth-i szintjén, s Arany elméletének a lowthianus verstanirási irányzatból való „aggasztó” kiágazásával általában nem tudtak mit kezdeni. Solymossy pl. „A gondolatritmus eredetéről” szóló cikkének címéhez is mentegetődjő jegyzetet fűzött: a maga részéről helyesebbnek tartja a következőkben az egyértelműbb párhuzamosság szó használatát. Mégis: szeretném felhívni a figyelmet Arany verselméletének két követőjére, annál is inkább, mivel az ő műveik is tulajdonképpen a magyar verstan elfejtett szavai közé tartoznak.

Greguss Ágost 1872-ben, az Akadémián tartotta meg „A vers törvénye” c. felolvasását,⁷⁸ amelyben Arany nyomán kísérletet tett a valódi generatív verstan kidolgozására. A rendkívül érdekes dolgozat külön, aprólékos vizsgálatot igényelne. Előzetes ismertetéseként egyelőre csak annyit, hogy Greguss felolvasásában fel akarta tárni „a szinte láthatatlan apró sejtécskéket melyekből a vers, hogy úgy mondjam, összesen, melyeknek sokszerű ismétlődései, más

⁷¹ ARANY: A magyar népdal az irodalomban. — I. kiad. 412.

⁷² ARANY: i. m. 413.

⁷³ ARANY: i. m. 416.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ ARANY: i. m. 417.

⁷⁶ RIEDL Frizyes: Poetika és poetikai olvasókönyv. Bp. 1898.³ 12—17.

⁷⁷ SOLYMOSSY: i. m.

⁷⁸ GREGUSS Ágost: A vers törvénye. — G. Á.: Tanulmányok. Pest 1872. I. köt. 359—393.

meg más kapcsolódásai alkotják aztán a versirodalom bámulatós gazdag növényzetét⁷⁹. Greguss szerint a legegyszerűbb szabályokból áll elő kaleidoszkópszerűen a vers gazdagsága: „tán a versre nézve is a struktív elemekben fedezzük fel a dekoratív elemek csíráját.”⁸⁰ E versalkotó szabályokkal szemben támasztott követelményei alapján a szabályokat generatívoknak mondhatjuk: meghatározottak, amelyek meghatározatlanul teremtenek. Greguss ideálja értekezésében „az egyszerű szabály, szemben és együtt a sokszzerű példával, az egység a sokféleséggel . . .”⁸¹ A Greguss által végül is megállapított generatív szabály a párosság törvénye volt. A felolvasás szerzője igyekezett bemutatni, hogy a párosság törvényének betartásával (a mondatok, szavak, hangok újra és újra alkalmazott megkettőzésével) milyen rengeteg „verset” lehetne előállítani. Greguss elméletének erőssége, a szigorú rendszeresség, azonban nem képes kárpótolni a valósággal való nagyon gyenge kapcsolatáért. Greguss felolvasásának Horváth János a jelek szerint csak az Akadémiai Értesítőben megjelent rövid kivonatát ismerte (ezt vette be verstani bibliográfiájába⁸² a teljes kiadás helyett), pedig ez az elvetélt, korai kísérlet (azon kívül, hogy Aranyt Négyesy-től és Horváthtól eltérően értelmezte) a mai verselmélet számára is érdekes módszertani szempontokkal szolgálhat.

A másik Arany-tanítvány maga az agg Négyesy László volt, akinek kései „megtérését” Horváth János nagy verstani áttekintései nem regisztrálták megfelelően. Ezért a legjobb megoldásnak az látszik, ha minden kommentár nélkül idézzük Négyesy mellőzött cikkét, amelyben Horváth fiatalkori könyvének (*Magyar ritmus, jövővény versidom*) gondolatritmus-ellenességével vitázik. Úgy vélem, ezek az idézetek is megerősítik azt a gyanút, hogy az „Arany-vita” még Horváth János verstanírói működésével sincs megnyugtatóan lezárva:

„Horváth egészen elejti a gondolatritmus elvét, illetőleg nem juttat neki részt a versalkotásban. Kirekesztőleg a hangritmus elvét érvényesíti. Valamikor én emeltem ki hiányul Arany elméletében azt, hogy ő nem konstruálja meg a hangritmus fogalmát, s én hirdettem, hogy a hangritmus a legfőbb versalkotó tényező. Horváth most túlmegy rajtam, s az egyetlen versalkotó tényezőnek veszi. Megvallom, én újabban inkább jobb-, mint balfelé tértem el, inkább közeledtem Arany álláspontjához. Igen, én hiszek a gondolatritmusban, vagy jobban mondva a magyar vers keretei közt az egész beszéd ritmusában. Hiszek a »hangsúlyos góc« elméletében, a Chladni-féle analógiában.”⁸³ „És Arany János verstani felfogásának genialitását abban látom, hogy a tartalmi, a jelentésbeli, a gondolati elem e ritmusszerű lüktetését felismerte és egységben találta a hangbeli ütemeződéssel, a belső ritmust a külsővel.”⁸⁴

„A gondolat, amint a képzetek láncolatában előfejlík, a kifejező hanganyag felbugyogásával együttesen ömlík ki a költő agyából, s az új meg új periódusokban, ritmusa szakaszokban, ütemekben, nemcsak új meg új hanghullámok és hullámsorozatok, hanem egyúttal új meg új képzetek és képzetkapcsolatok érkeznak a hallgató vagy olvasó tudatába, még pedig bizonyos congrueniával.”⁸⁵ „Lehet, hogy a fent odavetett felfogásvázlat nem fog elég exaktnak tetszeni, talán ködösnek, romantikusnak fog ez az elgondolás feltűnni, a kritika kikezdheti, de hadd maradjon egyelőre embrionális feltevés, talán módszeres igazolása is elkövetkezik s legalább egy része megmarad. Mindenesetre nyomát akartam hagyni, hogyan lehetne tovább gondolni Aranyt. Én ilyenformán fogom őt fel már vagy három évtized óta s nem szívesen mondanék le a magyar költő intuícójának e nagy vívmányáról. Azok az okok, melyeket Horváth János eddig érvényesített, nézetem szerint korántsem elégségesek a gondolatritmus elvének meg-

⁷⁹ GREGUSS: i. m. 360.

⁸⁰ GREGUSS: i. m. 363.

⁸¹ GREGUSS: i. m. 361.

⁸² HORVÁTH: Rendszeres magyar verstan. Bp. 1951. 9. GÁLDI már a teljes kiadásra hivatkozott: i. m. 160.

⁸³ NÉGYESY: Ritmus és verstechnika. BpSz 1924. I. 214.

⁸⁴ NÉGYESY: i. m. 214. sk.

⁸⁵ NÉGYESY: i. m. 216.

döntésére. És ha a 'belső ritmus' elvét, illetőleg azt az elvet, hogy a ritmus belső és külső egyszersmind, félretesszük, akkor Arany János verselméletének épületét nem kiegészítjük, mint Horváth mondja, hanem legfőbb pillérét emeljük ki, szinte az egészet rombadöntjük."⁸⁶

(3.3 Egy megjegyzés) Mivel csak a Lowth-t követő magyar verstanírás képét szerettem volna felvázolni, eredetileg nem volt szándékomban, hogy magukon a tényeken (a magyar lowthiánusok jórészt elfelejtett művein) kívül saját értékelő megjegyzéseimnek is teret engedjek. Ahol illetéktelenségemet kevésbé érzem: Arany verselméletének esetében egy rövid észrevétel erejéig szeretnék mégis engedményt tenni.

Arany ugyanis a verstannak ma nagyon eleven, eldöntetlen kérdéséhez szólt hozzá: a deskriptív vagy generatív verstani modell dilemmájához. A mai (deskriptív) verstan nem képes modellezni azt a kompetenciát (versérzékét), amellyel a költő új, „jó” versformákat képes teremteni, s amelyre támaszkodva a befogadó el tudja dönteni az általa addig nem ismert versformák „jó” vagy „rossz” mivoltát. Ennélfogva a mai verstan csak nagyon korlátozott számú versformát tud regisztrálni, s ehhez képest mégis nehezen kezelhető (eklektikus) rendszerű. Az Arany-javasolta (generatív) verstan, amely a költői-befogadói kompetenciát modellezné; s az egyes versformákat ebből dedukálná, elméletileg az összes olyan versformát elő tudná állítani, amely az alapul vett kompetenciát kielégítené.

Érzésem szerint a (hősi) epika költői nyelvének tanulmányozásában megfigyelhetők bizonyos törekvések egy generatív verstan megalkotására (valószínűleg azért, mert a — rögtönző — orális költő a fejlettebb korok költőinél nagyobb mértékben támaszkodik automatizmusaira, versérzékére.) Ma már — elsősorban Parry délszláv folklór-analógiáinak hatására — úgy látjuk, hogy még az Iliász is „önmagától beszélő” klisényelven, formulanyelven énekelt, a közösség által kezelhetővé koptatott elemekből kaleidoszkópszerűen felépített költemény, amely mögött az orális költészet hagyományában kialakult variáló-automatizmusok nagyarányú működését kell feltételeznünk.⁸⁷ Az orális epikát verstanilag tanulmányozó kisszámú kutató (az uralisztikában főként Steinitz és Austerlitz) viszont még csak eklektikus, statikus modelleket készített. E modellek viszonylagos kudarca⁸⁸ egyre jobban sürgeti olyan rendszerek kidolgozását, amelyek a különböző verstani alakzatok között kapcsolatokat („műveleteket”, „transzformációkat”) tételeznek fel, s így hozzájárulnak a mű mögött tevékenykedő versérzék megismeréséhez. Lehetséges, hogy az Arany-elképzelte verstani modell a jövőben még működni fog.⁸⁹

⁸⁶ NÉGYESY: i. m. 219.

⁸⁷ A kérdésről I. MARÓT Károly: Az epepeia helye a hősi epikában. Bp. 1964. Különösen: 23. skk.

⁸⁸ Vö. JAKOBSON-nak (i. m. 355.) D. H. HYMES, Anthropos 1960. 575. skk. recenziója nyomán gyakorolt bírálatával.

⁸⁹ Dolgozatom elkészítésében első sorban SZAUDER József és TARNAI Andor nyújtott nagy segítséget. Itt szeretném megköszönni a SZŐRÉNYI Lászlótól — különösen az Arany-forráskritika területén — kapott értékes útmutatásokat is.

LES DÉBUTS DE LA CONCEPTION GRAMMATICALE DANS LA THÉORIE DES VERS HONGROISE

(De Földi à Arany)

C'est avec le système nommé «parallelismus membrorum» de R. Lowth (en 1753) qu'on a commencé l'analyse scientifique des couches grammaticales du vers hébraïque. D'après Jakobson, on n'a commencé à employer le système de Lowth au domaine des poétiques non-bibliques qu'après l'étude de F. J. Davis (1829). L'auteur de la présente étude a réussi à démontrer qu'en Hongrie, à une époque assez prématurée (1792—1856), le système de Lowth a influencé beaucoup cinq de poètes s'occupant de la métrique théorique (J. Földi, M. Csokonai Vitéz, J. Batsányi, J. Erdélyi, J. Arany) qui l'ont employé avec plus ou moins de succès sur le vers hongrois. Dans la première partie de cette étude, l'auteur analyse les écrits théoriques de ces cinq poètes, inspirés par Lowth, dont l'article de Földi (1792) et le manuscrit de Batsányi (1814?) n'étaient pas connus jusqu'ici même pas en Hongrie.

Dans la seconde partie, il commente l'étude de J. Arany qu'il nomme le germe de la métrique générative. C'est qu'Arany — comme cela ressort de l'analyse — intègre le système de parallélismes introduit par Lowth, dans un système organique qui s'étend du sens du vers jusqu'à sa réalisation sonique. C'est «l'émotion poétique» qui se place le plus profond ou son synonyme: le «rythme mental» qui organise d'abord les structures des phrases, puis, sur la surface, il crée le rythme acoustique. Il semble que le mentalisme de Humboldt avait exercé une influence aussi grande sur Arany que la métrique syntaxique de Lowth. Dans la partie finale de son étude, l'auteur suggère la possibilité de la construction d'une métrique générative — basée sur les résultats de la linguistique moderne.